

Brielle-Lezing 2023

René van Stipriaan

De Brielle-Lezing 2023 is georganiseerd door de stichting Eersteling der Vrijheid en is mede mogelijk gemaakt door ondersteuning van de gemeente Voorne aan Zee.

Inhoud

Inleiding | 5

Bij de 4e Brielle-Lezing

Betty van Viegen

Was Den Briel 1572 het keerpunt? | 15

Over de vraag of we in dat jaar
spreken over een opstand of een
burgeroorlog.

René van Stipriaan

Inleiding

Bij de 4e Brielle-Lezing

Betty van Viegen

Replica standbeeld van de Nymph
Foto: Floor Snijders

Welkom bij de vierde Briellelezing. In het bijzonder de heer van Stipriaan, de heer Rehwinkel (burgemeester Voorne aan Zee) en degene die de grondslag heeft gelegd voor de Brielle-lezing, de heer Rensen (oud-burgemeester van Brielle en nu burgemeester van Maassluis). In 2020 is, mede op initiatief van de gemeente Brielle, de stichting Eersteling der Vrijheid opgericht. Ons doel was en is aandacht geven en laten geven aan specifieke Brielse gebeurtenissen en waarden. Samen met bedrijven, inwoners, verenigingen, fondsen en overheden, willen wij bijzondere activiteiten realiseren, zoals het herdenkingsjaar in 2022. Ook nu willen wij die stimulerende en faciliterende rol vervullen voor activiteiten die aansluiten bij het thema 'verbinden in vrijheid voor iedereen'. De Briellelezing is daarin een belangrijke pijler. Door deze lezingen willen wij verleden en heden verbinden met inspirerende sprekers die ons denken prikkelen. Wij zijn dan ook vereerd dat de heer van Stipriaan deze Brielle-lezing voor zijn rekening wil nemen.

René van Stipriaan is literair-historicus, onderzoeker, presentator en schrijver. Een kleine greep uit uw al uw activiteiten: u heeft gewerkt aan educatieve tv-uitzendingen; de VPRO documentaire reeks *Het verleden van Nederland* en een lange reeks van publicaties, waaronder de gelauwerde biografie van Gerbrand Adriaenszoon Bredero. Voor ons in Brielle was 2022 een feestelijk herdenkingsjaar, maar dat jaar zal ook voor u gedenkwaardig zijn geweest. Twee belangrijke literaire prijzen vielen u ten deel: de Libris Geschiedenis Prijs en de Nederlandse biografieprijs voor het boek *De zwijger, Het leven van Willem van Oranje*. Ook dit jaar verscheen nieuw werk van uw hand, onder andere het reisboek van Willem van Oranje. Willem van Oranje is ook naar Brielle gereisd, op 12 juni 1575, om in deze kerk, de Sint Catharijnekerk, te trouwen met Charlotte de Bourbon. Het beeld bij de ingang van deze kerk en het Oranjeraam herinneren aan dat huwelijk.

Was Den Briel 1572 het keerpunt?

**Over de vraag of we in dat jaar spreken over een opstand
of een burgeroorlog**

René van Stipriaan

Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alba, geschilderd door Anthonis Mor, Hispanic Society of America, New York.

1572

'No es nada,' deze reactie van de hertog van Alva op het nieuws dat Den Briel in handen was gevallen van de watergeuzen, is vaak geciteerd als illustratie van de hooghartigheid en het falend oordeel van de gekwelde Nederlandse landvoogd. No es nada – nee, het stelt niets voor. Overigens een apocriefe uitspraak¹, maar hij zou het gezegd kunnen hebben. Het tekent de man.

Maar het tekent ook de ironie van de geschiedenis: er gebeurt iets beslissends, en een van de hoofdrolspelers ziet het niet. Dit kan ook gezegd worden over de reactie van Willem van Oranje. Toen hem in het verre Dillenburg het nieuws gebracht werd over de inname van Den Briel door de geuzenvloot van Willem van der Marck (die we allemaal kennen als Lumey) merkte hij nogal ontstemd op dat Lumey deze actie helemaal op eigen houtje – dus zonder enige opdracht van Oranje – had ondernomen, en hem zelfs niet had ingelicht dat dit te gebeuren stond.² Er spreekt verlies van controle uit.

Dat geldt nog meer voor de befaamde verwensing van Oranjes broer Lodewijk van Nassau, die de watergeuzen onder zijn hoede had. Bij het horen van het nieuws uit Den Briel zou Lodewijk hebben uitgeroepen: 'Ach, de dwazen, ze zijn veel te gehaast, en ze hebben me weer niet willen geloven...'³ Ook hier een reactie waaruit verlies van controle en vooral verlies van gezag spreekt.

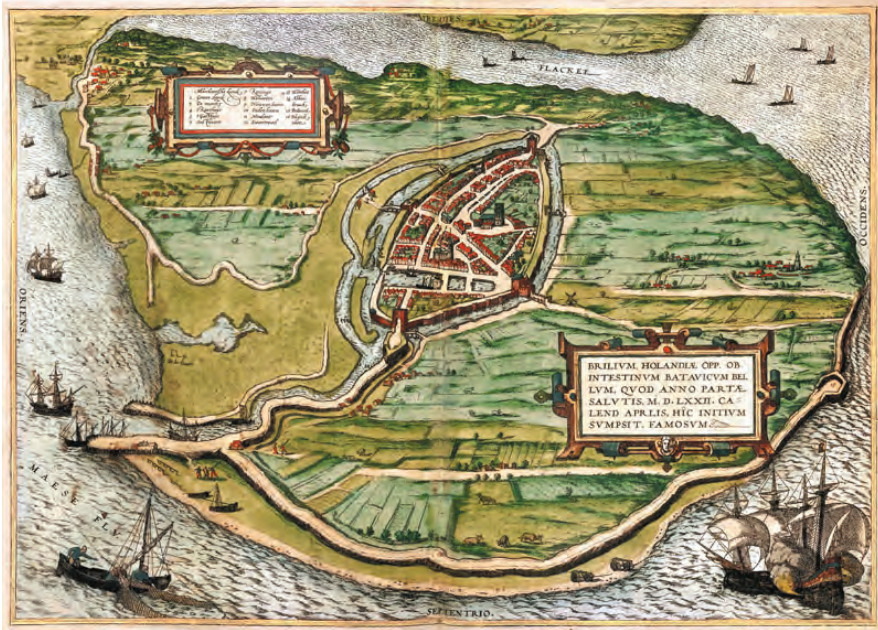
Willem van Oranje bereidde al maanden een grootscheepse invasie van de Nederlanden voor, en Lodewijk van Nassau en ook Willem van der Marck hadden daarin ieder een sleutelpositie. Oranje zou zelf de hoofdmacht aanvoeren, die vanuit Duits territorium de aanval op Brabant en meer in het bijzonder op Brussel moest inzetten, terwijl Lodewijk van Nassau met een aanzienlijke – vooral uit hugenoten bestaande – legermacht vanuit Frankrijk ook naar Brussel zou optrekken. Hun zwager Willem van den Bergh zou op dat zelfde moment de aanval richten op cruciale steden in Overijssel. En als vierde component in deze strategie zouden de watergeuzen onder leiding van Lumey een aantal belangrijke havenplaatsen in

Willem van Oranje, geschilderd door Adriaen Thomasz. Key, Rijksmuseum, Amsterdam (detail).

Lodewijk van Nassau, geschilderd door Anthonis Mor (verm.), Instituut Collectie Nederland (detail).

Den Briel en nabije omgeving, in kaart gebracht door Georg Braun en Frans Hogenberg, 1584.

Zeeland en Holland overvallen. De inname van Den Briel maakte overigens ook deel uit van deze oorspronkelijke plannen.⁴

Het stond Willem van Oranje helder voor ogen dat deze onderneming alleen maar kans van slagen had, wanneer de meervoudige aanval daadwerkelijk op hetzelfde moment werd ingezet. De hertog van Alva zou daardoor gedwongen worden zijn aandacht en ook zijn leger te verdelen over meerdere fronten. Oranje ging ervan uit dat Alva dit onmogelijk kon bolwerken.

Maar de problemen die Alva zou moeten ondervinden tijdens deze aanval, waren ook die van Oranje tijdens de voorbereiding ervan. Ook Oranje moest zijn aandacht verdelen, en had enorm veel moeite deze militaire operatie gecoördineerd te laten verlopen. Als we daarbij bedenken dat tegen eind maart 1572 Lumey ergens op de Noordzee tussen Engeland en Holland dobberde, Oranje op de Dillenburg diep in Duitsland zat, en Lodewijk van Nassau in Blois aan de Loire verbleef,

Inname van den Briel, naar prent door Frans Hogenberg, uit Willem Baudartius, *Polemographia Auraico-Belgica I*. Amsterdam (1621-1622).

dan wordt duidelijk dat communicatiestoornissen onvermijdelijk waren. Zelfs de snelste ijlbodes hadden voor de afstand van de Noordzee naar Dillenburg al snel een week nodig, en voor de zevenhonderd kilometer tussen Dillenburg en Blois ook minstens een week, zo niet tien dagen. En dan nog met een antwoord terugkeren. Dit schoot niet op.

Tegen die achtergrond is goed te begrijpen dat Lumey en zijn mannen, toen ze door de wind de monding van de Maas in werden gedreven en vernamen dat Den Briel er zwak verdedigd bijlag, hun zeerovershart sneller voelden kloppen. Ze namen het eiland Voorne en de stad Brielle in zonder veel tegenstand te ontmoeten. Lumey moet vooral gedacht hebben aan het uitplunderen en platbranden van de stad en daarna snel weer weg. Zijn vice-admiraal Willem van

Blois van Treslong kwam uit Den Briel en moet op Lumey hebben ingesproken dat een wat minder destructieve aanpak, voor zolang het duurde, ook mooie kansen bood. De stad proberen vast te houden en gebruiken als bruggenhoofd voor de bevoorrading van de eigen schepen, en ook voor het aan land brengen van de goederen die op vijandelijke (lees: regeringsgetrouwe) schepen waren buitgemaakt. Deze oplossing had zo haar eigen urgentie omdat koningin Elizabeth van Engeland in de weken daarvoor de watergeuzen had laten weten dat ze niet meer welkom waren in Engelse havens.

Ik vertel u op deze mooie historische plek niets nieuws. Deze gebeurtenissen worden hier in Den Briel ieder jaar met veel gedruis herdacht. Dit verhaal wordt in deze kerk, met de nodige varianten, zo vermoed ik, ook weer telkens opnieuw uiteengezet.

Nederlandse Opstand

Waar ik het graag met u over wil hebben, is hoe we de inname van Den Briel kunnen begrijpen in het grotere verhaal van de Nederlandse Opstand. Het zal niet zozeer gaan over hoe het zich allemaal voltrok, maar vooral waarom het ging zoals het ging. En dan hoop ik duidelijk te maken dat de inname van Den Briel nogal atypisch was.

In 2022 werd 1572 op nog wat grotere schaal herdacht dan anders, met een hele reeks manifestaties en tentoonstellingen in een flink aantal Nederlandse steden, tegen de achtergrond van het gegeven dat 1572 een beslissend jaar was in niet alleen de Nederlandse Opstand, maar ook in de totstandkoming van het moderne Nederland, dat wij tegenwoordig bewonen.

Er verschenen bovendien enkele boeken die de historische achtergrond van de herdenking nog wat steviger in de verf zetten. Met name het boek *1572* van Raymond Fagel en Judith Pollmann, beiden historicus aan de Universiteit Leiden, getuigde van een heel nieuwe visie op dit jaar en op het begin van wat sinds enige decennia onder historici 'De Nederlandse Opstand' heet, waar eerdere generaties het

Links: Marianne Eekhout e.a. (eds.), *Willem van Oranje in brieven: de Opstand in 1572*. Waanders Uitgevers, Zwolle (2022). Rechts: Raymond Fagel & Judith Pollmann, *1572, burgeroorlog in de Nederlanden*. Prometheus, Amsterdam (2022).

nog hadden over 'het begin van de Tachtigjarige Oorlog'. Het pleidooi van Fagel en Pollmann komt er heel kort gezegd op neer dat ze ook de aanduiding 'Nederlandse Opstand' niet meer zo toepasselijk vinden. Ze spreken liever over 'burgeroorlog', zie ook hun ondertitel: *burgeroorlog in de Nederlanden*. Ze verzetten zich uitdrukkelijk tegen de dominantie van 'Hollandse protestantse ervaringen' in de manier waarop tegen het jaar 1572 werd en wordt aangekeken. Volgens de auteurs werd ooit een 'oorsprongsmythe' van Nederland gecreëerd, waarin het protestantse perspectief op de gebeurtenissen dominant was in de blik op de staatsvorming in de Nederlanden. Dit beeld is generaties lang leidend gebleven. Wat volgens Fagel en Pollmann daarbij vergeten werd, was dat niet alleen het leger van Alva werd bestreden 'maar vooral ook elkaar'. We moeten het jaar 1572 dus vooral zien als strijd van Nederlanders tegen Nederlanders, waarbij het niet zozeer de soldaten van Alva maar veel eerder de acties van de watergeuzen en van de legermacht van Willem van Oranje waren die een burgeroorlog

Bloedbad onder Hugenoten te Vassy, 1562, gravure door Frans Hogenberg, eind zestiende eeuw.

op gang brachten en ook de oorzaak waren van de vele slachtoffers die er vielen.⁵ Die zogenaamde Opstand was vooral een tijd van onderlinge verdeeldheid.

Nu is het idee om met name de beginjaren van de Nederlandse Opstand als een burgeroorlog te beschrijven niet nieuw. Al in 1930 trok H.A. Enno van Gelder een vergelijking tussen de ontwikkeling van het Nederlandse conflict en de bloedige burgeroorlog die enkele jaren eerder in Frankrijk was uitgebroken en die helemaal om godsdienst draaide: dit was een strijd van hugenoten tegen het militante deel van de katholieken. Van Gelder plaatste bij de vergelijking wel een belangrijke nuancering – daar kom ik nog op terug. De laatste decennia heeft de visie van de Opstand als in de kern een burgeroorlog verdere uitwerking in onder andere het werk van Henk van Nierop en Juliaan Woltjer.⁶

De oude gedachte dat de Opstand in de eerste plaats een

vrijheidsstrijd was, moet hier dus wijken voor het idee dat verschillende groepen in de samenleving met elkaar strijd leverden over een aantal zware kwesties, door Van Nierop summier samengevat als: 'katholieken tegenover protestanten' en 'regeringsgetrouwen tegenover rebellen'.⁷ Fagel en Pollmann voegen eraan toe: 'Het verzet [tijdens de Opstand] kon niet zomaar worden gekoppeld aan een eensgezinde politieke agenda, want de gewesten en steden hechtten nu juist vooral aan hun onderlinge verschillen, aan hun eigen rechten en privileges.' En even verder: 'In dit conflict stonden Nederlandse onderdanen van de [Spaanse] koning tegenover elkaar.' Onder verwijzing naar het werk van Van Nierop merken ze nog op dat in dit jaar 1572 'de verwarring, chaos, angst en willekeur [regeerden] die het conflict teweegbracht'.⁸

Deze visie heb ik de afgelopen jaren regelmatig op me laten inwerken, en ik kan er steeds minder mee uit de voeten. Ik geloof er, nog iets duidelijker gezegd, weinig van. Tijdens mijn studie naar het leven van Willem van Oranje is bij mij het inzicht gerijpt dat het conflict waar hij, en naderhand steeds meer Nederlanders, in betrokken raakte, een aantal keren fundamenteel van karakter veranderde. De Opstand heeft iets van een toverbal.

1564 - 1572

Ik wil even nog iets verder terug in de tijd om dat duidelijk te maken. We gaan naar 1564 – we moeten ergens beginnen. Willem van Oranje bekleedde de functie van stadhouder over Holland, Zeeland, Utrecht en Franche-Comté, en was bovendien lid van de Raad van State. Oranje had al enige jaren een gespannen relatie met de harde kern van de door landsheer Filips II geïnstalleerde regering in Brussel; aanvankelijk richtte zijn ongenoegen zich op kardinaal Granvelle, die als ideale taakuitvoerder van Filips de touwtjes strak in handen hield. In het voorjaar van 1564 lukte het Oranje, om met hulp van een aantal adellijke vrienden, Granvelle het land uit te werken. Dat dit zijn relatie met Filips II zwaar ging belasten, nam Oranje voor lief. Die relatie

Willem van Oranje houdt rede in Raad van State, schoolplaat door J.H. Isings, twintigste eeuw.

was toch al bedorven door een hele reeks kleine en grote akkefietjes. Hierna richtte Oranjes ongenoegen zich steeds meer op getrouwen van Filips als Viglius, Hopperus en landvoogdes Margaretha van Parma.

Op Oudjaarsdag 1564 hield Willem van Oranje zijn befaamde rede waarin hij het opnam voor Nederlandse protestanten, die zich bedreigd wisten door een steeds scherper vervolgingsbeleid van Filips II. Oranje, zelf in deze jaren nog 'gewoon' praktiserend katholiek, wilde dit beleid niet steunen, en ook niet uitvoeren. In een lang betoog adviseerde hij de landsheer met klem om ermee op te houden. Filips was dat niet van plan, maar ook Oranje gaf niet op. De spanning over Filips' godsdienstpolitiek liep op, tegen de achtergrond van groeiende sociaal-economische problemen (strengere winters, mislukkende oogsten, duurte en honger) en een gelijktijdige toename van het

Aanbieding van het *Smeekschrift*, 5 april 1566, gravure door Frans Hogenberg, ca. 1570.

aantal protestanten, van wie een flink deel inmiddels in ballingschap leefde.

Een volgende uitgesproken – maar nog geheel vreedzame – verzetsdaad was het aanbieden van een ‘smeekschrift’ aan de landvoogdes door een gezelschap van zo’n tweehonderd edelen, op 5 april 1566. In dit verzoekschrift werd geëist dat de geloofsvervolgingen gestaakt zouden worden. Of ze deze eis maar aan de koning wilde overbrengen. Willem van Oranje had deze petitie niet mee ondertekend, maar hij had met behulp van zijn broer Lodewijk wel vergaand de regie gevoerd over deze opzichtige actie. Het lukte de edelen bij de landvoogdes om in diezelfde dagen al enkele concessies af te dwingen. Als gevolg daarvan kregen protestanten, tot het moment dat Filips II op het *Smeekschrift* geantwoord had, veel meer ruimte om hun geloof te belijden. In de maanden daarop kwamen ze vooral buiten de steden

Beeldenstorm in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal Antwerpen, 20 augustus 1566, gravure door Frans Hogenberg.

bijeen, in schuurtjes, en naarmate het beter weer werd ook steeds vaker in de openlucht, in de duinen of op weilanden. Deze hagepreken werden bovendien steeds massaler; er hing een sfeer van brooddronkenheid en euforie omheen.

In augustus 1566 liep dit uit op een ongekend gewelddadig oproer. In kloosters en kerken gingen beelden en altaren aan gruzelementen, schilderijen werden aan repen gescheurd, kerkschatten werden gestolen. Deze Beeldenstorm begon in West-Vlaanderen, maar verspreidde zich in een paar weken tijd over de hele Nederlanden. Het was een oproer waar Willem van Oranje helemaal buiten stond – aristocraten zoals hij houden per definitie niet van volksoproer –, maar hij kon blindelings aannemen dat hij, met zijn gehamer op gewetensvrijheid voor protestanten, wel verantwoordelijk ging worden gehouden voor het ontstaan van deze oproerigheid. Om de schade te beperken probeerde Oranje in nauwe samenwerking met Margaretha

van Parma door het treffen van de nodige harde maatregelen de rust te herstellen, wat ook nog aardig lukte. Dit kon echter niet voorkomen dat Filips II zijn enorme ergernis over de gebeurtenissen in 1566 tot uitdrukking bracht in het sturen van de hertog van Alva. De hertog – Willem van Oranje kende hem al jaren en had nog met hem samen-gewerkt – had de reputatie nietsontziend te zijn. Na zijn aankomst in augustus 1567, begon hij meteen met de jacht op iedereen die op een of andere manier betrokken was bij de revolte van een jaar eerder. Door Alva's Raad van Beroerten werden in enkele jaren tijd ruim tienduizend mensen vervolgd, waarvan de meesten nog voor ze gearresteerd konden worden het land al waren ontvlucht, en dus bij verstek veroordeeld werden. Deze vervolging werkte uiteraard deprimerend uit op de bevolking; of het nou om gezaggetrouwen of om sympathisanten van de oproermakers ging.

Willem van Oranje had al in april 1567, ver voor de komst van Alva, voor onbepaalde tijd de Nederlanden verlaten; hij trok zich terug op zijn geboortslot Dillenburg, diep in Duitsland. Ook hij werd hard aangepakt door de Raad van Beroerten. Nadat hij eerst uit zijn politieke functies was ontheven, kreeg Oranje op 30 maart 1568 te horen dat al zijn Nederlandse bezit werd geconfisqueerd. Oranje was nu alles kwijt: zijn machtspositie, zijn bezit en uiteraard ook de daaruit voortvloeiende inkomsten. En het kostte hem ook zijn aanzien. Behalve dan voor degenen die hem de voorgaande jaren waren gaan zien als de leider van een nauwelijks tot wasdom gekomen beweging, waarin de wens van protestanten om vrijelijk hun geloof te mogen belijden, hoogstens losjes verknoopt was met de eis van lokale en gewestelijke bestuurders voor het behoud van de Nederlandse privileges, en met de belangen van de koopmanselite, die bij haar pogingen om de wereldmarkt te veroveren zo min mogelijk gehinderd wilde worden.

Dat deze beweging geen programma en geen organisatie had, zou Willem van Oranje de jaren erna ernstig opbreken. Hij had een flink netwerk onder de Nederlandse adel, en ook onder stadsbestuurders, met name in de gewesten waar hij stadhouder was geweest, en in Antwerpen, waarvan hij sinds zijn achttiende burggraaf was. Maar in

Slag bij Heiligerlee, 24 mei 1568, gravure door Frans Hogenberg.

zijn toevluchtsoord Dillenburg stond hij er, heel praktisch gezien, zo goed als alleen voor. Proberen via procedures in zijn rechten hersteld te worden, was gekeken naar de radicaliteit waarmee Alva de zaken aanpakte bij voorbaat kansloos. Hij moet spoedig zijn gaan inzien dat hij geen andere opties had dan terugvechten. Hij hoopte op de steun van met name Duitse vorsten en van protestantse Franse edelen, die wel iets zouden kunnen zien in het verdrijven van het zeer katholieke bewind van Alva c.q. Filips II.

Oranje begon met geleend geld, en met allerlei zonnige beloftes van Duitse krijgsheren, aan het opbouwen van een krijgsmacht. Dit liep uit op de fatale veldtocht van 1568. Bij Heiligerlee wist Lodewijk van Nassau, met een bij elkaar geraapt legertje, het machtige Spaanse leger een verrassende nederlaag toe te brengen. Maar na dit beginners-

geluk volgden alleen maar nederlagen. Oranje had met de hoofdmacht vanuit het zuiden van Limburg willen doorstoten naar Brussel, maar hij werd bij Maastricht opgewacht door het leger van de zeer ervaren Alva, die moeiteloos inspeelde op het gebrek aan training, coördinatie en financiële middelen aan de zijde van Oranje. Tegen het einde van 1568 droop Oranje roemloos af richting Straatsburg. Voor hem een gruwelijke deceptie; niet alleen was hij nog steeds alles kwijt, hij zat ook nog eens dieper in de schulden dan ooit. Redelijkerwijs kon hij hier niet meer uitkomen.

Toch wil ik met u nog even kijken naar de militaire campagne van 1568, om na te gaan hoe we deze gebeurtenissen moeten karakteriseren in het geheel. In de kern was Oranjes veldtocht de actie van een ontevreden vazal tegen zijn hoogste baas Filips II, hier vertegenwoordigd door de hertog van Alva. De vazal kwam in opstand omdat hij vond dat hij onrechtvaardig behandeld was. In een uitgebreid, wel tweehonderd pagina's tellend, geschrift had Oranje zijn visie op dit onrecht uiteengezet. Deze *Verantwoordinge* (in het Frans *Justification*), was in april 1568 verschenen, te midden van de voorbereidingen van de operaties in Groningen en de invasie van Brabant.⁹ Naderhand zou Willem van Oranje zich beklagen dat de Nederlandse bevolking het tijdens deze operaties zo had laten afweten. Ze was op berichten over zijn komst en ook toen hij door Brabant trok, niet in opstand gekomen en hem ook nauwelijks te hulp geschoten.

Maar dat de bevolking niet opstand kwam, was begrijpelijk. Ze stond hier buiten. Wat Oranje hier uitvocht was in de kern een klassiek feodaal conflict, zoals er in voorgaande eeuwen zoveel waren uitgeknokt. Op het laatste moment, in de zomer van 1568, had Oranje nog een paar pamfletjes laten drukken waarin hij Alva uitmaakte voor een geslepen tiran en zichzelf voorstelde als iemand die zich opofferde om aan diens bewind een einde te maken. In de hoop daarmee het actieve verzet aan te wakkeren. Ze richtten weinig tot niets uit. De bevolking dacht waarschijnlijk: Oranje, als jij een probleem hebt met Alva of met Filips II, los dat even zelf op. Laat ons er buiten, we hebben al problemen genoeg.

Handwritten musical score for the hymn "Wilhelmus van Nassauwe". The score is written on a five-line staff with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The melody consists of a series of eighth and quarter notes. Below the staff, the title "Wilhelmus van Nassauwe is by by d'inghe slant" is written in a cursive hand. Below the title, there is a large block of handwritten text in Dutch, starting with "Een soldaat sithende op stads muiren, (an) senyge" and ending with "by mynck gadday." This text is a historical annotation or commentary on the hymn. At the bottom of the page, there is another line of handwritten text: "Wilhelmus van Nassauwe by is van d'inghe slant & a worden miraculoselych gey van d'inghe slant of gysenken by d'inghe slant & c.".

Aantekening over het zingen van het Wilhelmus op de stadsmuur van Haarlem in 1573, uit het Memoriaelbouck van Willelem Jansz. Verwer.

Oranje had nog altijd zijn netwerk, en zeker ook wel wat sympathisanten. Ook door degenen die door Alva vervolgd werden, met name calvinisten, werd wel naar Oranje gekeken als iemand die misschien iets goeds kon uitrichten, maar niet meer dan dat. Je zou zelfs kunnen zeggen dat met de repressie van Alva, de religie steeds meer naar de achtergrond verdween. Wie kon was gevlucht, en wie dat niet kon hield zich veelal gedeisd.

Vanaf eind 1569 zat Willem van Oranje opnieuw op de Dillenburg, inmiddels totaal berooid en ontgoocheld. Uiteraard zal hij met zijn laatste getrouwen regelmatig hebben beraadslaagd over wat er was misgegaan in 1568; en hoe het toch kon dat de bevolking zich niet bij hem had aangesloten. In de betrekkelijke stilte en eenzaamheid van Dillenburg werd er door een aantal taalvaardige adviseurs, onder wie Filips van Marnix van Sint-Aldegonde, gewerkt aan een politiek programma waarin

de belangen van Oranje en die van uiteenlopende ontevreden groepen in de Nederlandse samenleving uitdrukkelijk met elkaar verknoopt werden. Oranje als de beschermer van iedereen die iets te vrezen had van Alva's tirannie. Het leverde onder andere dat buitengewoon aanstekelijke lied 'Wilhelmus van Nassauwe' op, dat in de jaren erna zijn weg zou vinden naar alle uithoeken van de Nederlanden.

Het moet gezegd; deze propaganda zat geraffineerd in elkaar. Dat Willem van Oranje ook een groot persoonlijk belang had bij het verdrijven van Alva werd zoveel mogelijk toegedekt. Hij was degene die zich opofferde voor de zaak van de Nederlanders.

Het zou Oranje in de jaren die kwamen zeker helpen. Maar dit was niet beslissend. Dat gold evenmin voor de opkomst van een club anti-Spaanse en veelal antikatholiek gezinde zeerovers die we kennen als de watergeuzen. Voor een deel waren dit edelen die hadden meegedaan aan het Eedverbond en de aanbidding van het Smeekschrift. Ze waren vervolgens hard aangepakt door de Raad van Beroerten en hadden al hun bezit geconfisqueerd zien worden. Willem van Blois van Treslong behoorde ertoe; Lumey in strikte zin niet, omdat hij uit het, niet tot de Nederlanden behorende, prinsbisdom Luik kwam, maar hij liet zich graag inhuren om het Habsburgse gezag uit te dagen. Oranje probeerde deze gelegenheidszeebonken – die voor een belangrijk deel dezelfde belangen hadden als hij, namelijk de verdrijving van de hertog van Alva, en vervolgens het herstel in hun bezit – tot zijn vaste bondgenoten te maken. Dat lukte maar ten dele, de watergeuzen bleven op eigen kompas varen. Ook de opkomst en de ontregelende activiteiten van de watergeuzen zie ik niet als beslissend.

Alva en de 10e penning

De beslissende impuls kwam niet uit de hoek van Oranje of van de watergeuzen, maar had alles te maken met belastingpolitiek. Alva probeerde sinds maart 1569 enkele algemene belastingen in te voeren: vijf procent op alle verkopen van onroerend goed, en wel tien procent

Alva eist de Tiende Penning, 1569, prent van Jacob Buys, 1779.

(ofwel de Tiende Penning) op die van roerende goederen. Met name deze laatste belasting, vergelijkbaar met onze omzetbelasting, riep enorm verzet op. Op algemene belastingen rustte zonder meer een zwaar taboe. Nederlanders waren gewend om eens in de zoveel tijd met hun landsheer een belastingsom (ook wel bekend als een 'bede') af te spreken. Vaak een stevig bedrag voor zeven jaar, waarvan de pijn naar draagkracht over de gewesten verdeeld werd. Maar een structurele belasting van tien procent op alle mogelijke vormen van handel was een schrikbeeld dat de gemoederen danig verhitte.

De besluitvorming over de Tiende Penning sleepte lang aan. Alva stuitte bij de verschillende gewesten en in de grote handelssteden op enorme tegenstand – die was aanvankelijk heel diplomatiek van aard, met allerhande consultatierondes en petities.¹⁰ De invoering van de Tiende Penning werd door de lagere bestuurlijke echelons op alle mogelijke manieren getraineed. Tot Alva er genoeg van kreeg. Hij wachtte niet langer af of de Staten-Generaal instemden met zijn belastingplannen, maar voerde ze op 31 juli 1571 per decreet in. Over het hele jaar 1571 moesten alle Nederlanders deze belasting gaan opbrengen.

Dit bericht bracht een ongekende schokgolf teweeg. Anders dan de geloofsvervolging trof deze maatregel alle Nederlanders, niet alleen de handelaren, maar ook de consumenten. Hogere prijzen, lagere afzet, verlies aan welvaart en ook aan internationale concurrentiekracht. Zelfs gezagstrouwe Nederlanders begonnen nu het vertrouwen in het bewind te verliezen. Het valt goed af te lezen aan de dagboeken die sommige Nederlanders bijhielden.¹¹ In de maanden die volgden werd veel gerapporteerd over stakingsacties door middenstanders en handelslieden.

In Antwerpen hield de vijftwintigjarige Godevaert van Haecht bijna van dag tot dag aantekening van wat hij aan nieuws opving. We pakken zijn dagboek op begin januari 1572, drie maanden voor de inname van Den Briel. Op nieuwjaarsdag beschrijft Van Haecht de grote verbittering die onder bevolking heerst over Alva, die inmiddels dreigt mensen tot aan de galg te vervolgen wanneer ze niet tot betaling

over gaan.¹² Van Haecht rapporteert bovendien een gerucht over een stel boeren die in het Gelderse Overkwartier zo'n twintig Spaanse soldaten uit hun dorp verdreven. Ook de boeren waren het bewind kennelijk zat. Op 8 januari vaardigde Alva in Brussel het bevel uit dat slaggers en brouwers en andere ambachtslieden weer aan het werk moesten gaan, op straffe van verbeurdverklaring van al hun bezit en desnoods de dood. Ze gehoorzaamden niet.

Terwijl onder de bevolking een levendige zwarte handel ontstond, weigerden de middenstanders nog langer aan het hof van Alva te leveren.¹³ Alva trok troepen samen in Brussel, maar de middenstand liet zich er niet door intimideren. Er ontstond een revolutiestemming. Hetzelfde gebeurde in Mechelen, in Antwerpen. De stadsbesturen zaten ermee, want ook zij waren tegen Alva's belastingbeleid, maar konden nauwelijks anders dan Alva de indruk geven dat ze hun best deden de Tiende Penning te innen. Intussen kwam er zo goed als niets binnen.¹⁴

Het land gonsde van de geruchten. Begin februari ving Van Haecht het bericht op dat op aandrang van het gewest Vlaanderen een aantal bisschoppen, abten en prelaten in Brussel bij Alva was komen pleiten voor afschaffing van de Tiende Penning.¹⁵ Het werd een ongezellig gesprek: de bisschop van Atrecht zou Alva hebben bedreigd dat ze met het geld van de Tiende Penning eerder Alva het land uit zouden drijven dan dat ze het aan hem zouden afdragen. Of het precies zo gegaan is, is moeilijk vast te stellen, maar het geeft iets weer van de algemene anti-Alva-stemming in het land dat zelfs bisschoppen hem niet meer moesten.

Van Haecht rapporteert ook dat het regeringsleger honger begon te lijden; tegelijkertijd was het leger te gering van omvang om de door Alva gewenste orde te forceren.¹⁶ In de stad Namen zou gouverneur Gilles van Berlaymont de betaling van de Tiende Penning hebben geëist. Hij mocht dat op het stadhuis nog eens komen toelichten, en werd daar opgewacht door een grote meute bewapende stedelingen – onder wie ook vrouwen, zo merkt van Haecht op – die hem verschrikt op de vlucht deden slaan. Vergelijkbare berichten over bedreigingen

tegen inners van de belasting kwamen er in maart uit Antwerpen, Brussel, Middelburg en Dordrecht. Op 11 maart vaardigde Alva de oekaze uit dat alle neringdoenden hun kasboeken moesten komen laten zien. Ook hier werd geen gevolg aan gegeven.

Zo was de stemming in de Nederlanden toen op 1 april 1572 Den Briel werd ingenomen door Lumey en zijn mannen: de stemming was oproerig, zeer anti-Alva, zeer anti-Spaans, en wat meer is: de bevolking leek niet bang meer voor repressailles van de zo gevreesde hertog. Van Haecht maakte uiteraard melding van de inname Den Briel; wat hij gehoord heeft is opvallend gedetailleerd en accuraat. De watergeuzen hadden het 'eiland van Den Briel', ingenomen, en daarna ook de stad. Burgers werden gespaard. Maar alle nonnen, priesters en begijnen werden uit de kloosters gejaagd. Ze mochten slechts meenemen wat ze zelf konden dragen. Intussen werd een galg opgericht waaraan watergeuzen zouden eindigen die de bevolking ook maar één haar zouden krenken.¹⁷ De bewoners werd gevraagd de eed op de koning van Spanje af te leggen, tegelijkertijd de paus van Rome af te zweren, en Willem van Oranje moest weer worden erkend als stadhouder van Holland en Zeeland.

Geen half werk dus. Als Alva al meende dat het *nada* voorstelde, dan kwam hij al snel op andere gedachten. Volgens Van Haecht was Alva op 4 april zodanig onder de indruk van het verlies van Den Briel, dat hij de invoering van de Tiende Penning, voor de stad Brussel ten minste, met veertien dagen opschortte.¹⁸ Het hielp hem niet; en in Antwerpen riep de bevolking luidkeels dat Alva nu maar in Den Briel zijn Tiende Penning moest gaan halen.

Nog spannender was het in Vlissingen. Op 6 april, het was Paaszondag, verschenen voor deze stad zo'n zeven Spaanse schepen die er wilden aanmeren. Gehinderd door afgaand tij moesten de schepen enige uren wachten. Genoeg tijd om de bevolking in het geweer te brengen. Nota bene de pastoor verspreidde tijdens de paasmis het bericht dat de Spanjaarden de stad in wilden om een heel stel burgers op te hangen. Kort daarop werd het oude, Alva-getrouwe stadsbestuur verdreven. Vlissingen werd geusgezind.

Inname van Den Briel op 1 april 1572, prent van Jan Luyken, 1679.

In het land heerste dus een breed gevoelde afkeer van Alva, en zo langzamerhand ook een weerzin tegen alles wat Spaans was; vooral Spaanse soldaten waren, vanwege de overlast die ze bevolking bezorgden, gehaat. En een deel van de bevolking was ook nog eens zeer antipaaps. Dat was bepaald niet hetzelfde als anti-Spaans, maar zolang de dreiging van de invoering van die Tiende Penning de gemoederen bleef bezighouden, profiteerden de protestanten volop van de revolutiestemming. Het verder opstoken van dat anti-Spaanse vuur leidde in de maanden erna tot een hele reeks omwentelingen. Ik zou dit een opstand pur sang willen noemen; geen burgeroorlog.

Zo die Nederlandse Opstand ooit een echte opstand was, was hij dat in 1572. De afkeer van Alva's belastingplannen en van de dreigementen waarmee hij die probeerde in te voeren, was zo goed als unaniem.¹⁹ We hebben over de weken na Den Briel berichten uit tal van steden dat de bevolking zich van Alva en de regering afwendde: in Vlissingen als eerste, maar daarna volgden onder andere Rotterdam, Dordrecht, Veere, Arnemuiden, Enkhuizen, Hoorn, Alkmaar, Haarlem, Leiden, Gorkum en Dordrecht. En ook buiten Holland en Zeeland ging steden om: Zutphen, Elburg, Franeker, Bolsward, Sneek en Oldenzaal.²⁰

Uiteraard waren overal geharde calvinisten en zeker ook oude sympathisanten van Oranje aan het werk om dit soort omwentelingen op gang te brengen en tot een succes te maken, maar dat doet aan de revolutionaire stemming weinig af. Slechts een paar steden, als Middelburg, Goes en Amsterdam, hielden angstvallig de zijde van Alva. In het zuiden ging het iets minder soepel, omdat veel steden daar een Spaans garnizoen hadden; maar ook daar gingen steden om, zoals Diest, Weert, Oudenaarde en Mechelen. Het werd aan Alva en zijn manschappen overgelaten om deze opstandigheid te bedwingen. Bij stadsbesturen en schutterijen bestond zelden animo om ontevreden burgers tot de orde te roepen; veel gezagsdragers en ordehandhavers sloten zich van het ene op het andere moment zelfs bij de opstand aan. Intussen lieten de opstandige steden in Holland zich met graagte uitnodigen voor een volgende rebelse daad: een Statenvergadering in Dordrecht, die zonder de benodigde instemming van de landsheer

Tropenbewegingen van Alva en Willem van Oranje bij Mons (Bergen), Henegouwen. Tekening van Pierre le Poivre. Koninklijke Bibliotheek Brussel.

bijeen werd geroepen. Het was een vergadering waar een groot bedrag voor Oranjes leger werd opgebracht, en waar tot verdere samenwerking werd besloten.

Deze snelle ontwikkelingen speelden zich af tegen de achtergrond van een nieuwe veldtocht van Willem van Oranje, die in de zomer van 1572 dwars door Brabant naar de omgeving van Mons voerde. Mons was eind mei door Lodewijk van Nassau vanuit Frankrijk ingenomen, maar werd inmiddels omsingeld door het leger van Alva. De ontzettingspoging van Oranje strandde en Lodewijk moest Mons in september overgeven aan Alva. Willem van Oranje zag intussen vanwege geldgebrek zijn leger helemaal uit elkaar vallen. De enorme bedragen die tijdens de Statenvergadering in Dordrecht waren toegezegd

en die kort daarna op ettelijke wagens in baar geld naar Oranjes legerkamp werden vervoerd, waren inmiddels op, zonder ook maar enig rendement op te leveren. De nuchtere conclusie moest wel zijn dat Oranje, anders dan in 1568, in de zomer van 1572 de ideale situatie aantrof dat een groot deel van het land in opstand was, maar dat hij dit niet wist te verzilveren. In het najaar droop hij Zutphen en Kampen af naar Enkhuizen, om, zoals hij zijn broer Jan in een bedrukte stemming schreef, 'daar mijn graf te vinden'. Eenmaal in het bevrijde Enkhuizen vatte hij weer moed.

Je zou kunnen zeggen dat op het moment dat Oranje in Holland aankwam, het diepe ongenoegen over Alva's beleid en Oranjes nog altijd niet opgeloste feodale conflict eindelijk de fusie aangingen waar Oranje al zo lang op speculeerde. En iets dergelijks gold ook voor het gereformeerde deel van de bevolking; de opstand tegen Alva's belastingmaatregelen gaf haar enorm de wind in de zeilen. Het was aan Alva met zijn leger en wellicht nog een kleine groep militante Nederlandse sympathisanten, om hier weerwerk tegen te leveren. Het katholieke deel van de bevolking kwam hem niet te hulp, zoals H.A. Enno van Gelder in 1930 al scherp opmerkte.²¹ Alva mocht dit zelf opknappen.

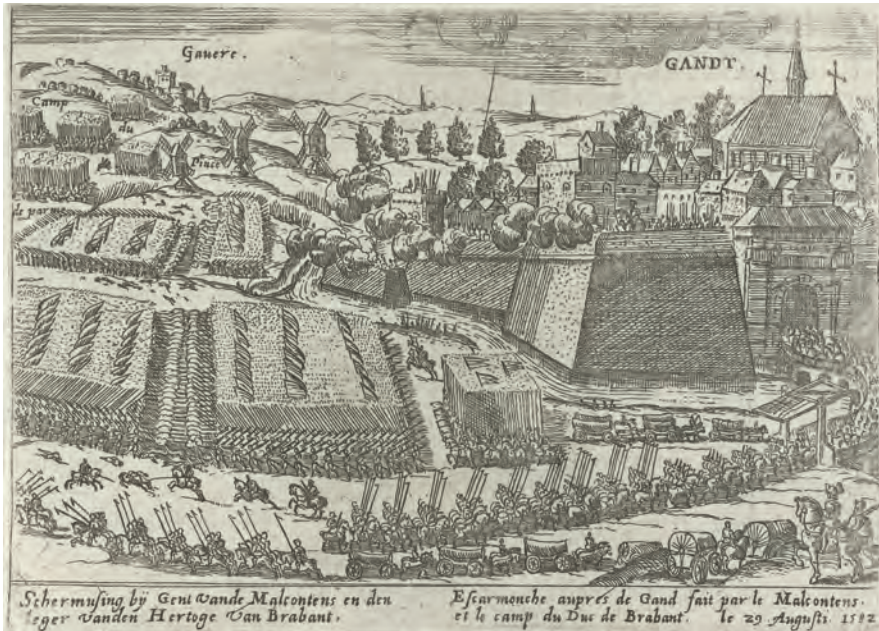
Wel mogen we ervan uitgaan dat met het voortduren van deze opstand en het feller worden van de strijd, waarin duizenden dodelijke slachtoffers vielen, een deel van de bevolking zich steeds meer afzijdig probeerde te houden, en misschien soms ook wel spijt had zich te hebben laten meeslepen door de euforie in de maanden vóór Den Briel, waarin het verzet tegen de Tiende Penning zulke grote en algemene vormen had aangenomen.

Op de verdere gang van zaken wil ik hier niet uitgebreid ingaan. Het Spaanse leger deed vanaf eind 1572 veel moeite om Holland en Zeeland weer terug te veroveren. Het leidde tot de legendarische maar ook traumatische belegeringen van onder andere Alkmaar, Haarlem, Leiden, Oudewater en Zierikzee. Alva verdween vanwege gebrek aan succes eind 1573 weer naar Spanje. Hij liet het Spaanse leger achter met enorme financiële problemen – veel soldaten kampton

omstreeks die tijd met grote achterstand in de betaling van soldij, soms wel meer dan twaalf maanden. Het leger ging steeds vaker over tot munitie, waarbij regelmatig hele steden werden leeggeplunderd. De algemene afkeer van deze misdrijvingen stelde Willem van Oranje in november 1576 in staat om alle zeventien Nederlandse gewesten te verenigen in de Pacificatie van Gent, waarin het vertrek van alle Spaanse (en door Spanje ingehuurde) militairen werd geëist. Een politiek huzarenstuk. Filips II was het initiatief geheel kwijt, en had in de Nederlanden weinig meer te vertellen.

Oranje greep nu zijn kans ook de godsdienstige kwesties op te lossen, door de afkondiging van een religievrede. Overal waar maar voldoende protestanten leefden, mochten ze zich ook als kerkgemeenschap organiseren. Het was voor Oranje een aanzet voor onderlinge verdraagzaamheid, maar zoals altijd moesten het sterke benen zijn die de weelde konden dragen. Waar calvinisten overgingen tot het stichten van kerkjes, daar wilden ze al snel meer, en probeerden ze niet alleen katholieken het leven zuur te maken, maar ook het stadsbestuur over te nemen. Het was in de jaren daarna de opmaat tot militante calvinistische republieken in Brussel, Antwerpen, Brugge en Gent. Dit was niet wat Willem van Oranje bedoeld had. Het riep ook veel weerstand op bij het katholieke establishment (dat zich organiseerde onder de naam 'Malcontenten'), om te beginnen in de Franstalige gewesten Artesië en Henegouwen. Het leidde begin 1579 tot een krachtig katholiek verbond in de Unie van Atrecht, die zich kort daarop verzoende met Filips II. Het antwoord kwam binnen een paar weken met een door calvinistische hardliners gedomineerd bondgenootschap, de Unie van Utrecht, waarvoor niet alleen noordelijke gewesten als Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland tekenden, maar ook die calvinistische republiekjes in het zuiden, zoals Antwerpen, Gent en Brugge.

Het waren Nederlanders tegen Nederlanders, de opstand ontaardde nu pas in een strijd die je een burgeroorlog kunt noemen. Zo werd het calvinistische Gent in 1582 enige tijd belegerd door een 'malcontent' leger; een van de vele confrontaties tussen Nederlandse

Beleg van Gent door Malcontenten, 29 augustus 1582, anon. gravure, ca. 1614.

katholieken en Nederlandse protestanten in deze jaren. De enige die hiervan profiteerde was Filips II. De jaren erna zouden Oranje en zijn opstandelingen veel terrein verliezen, inclusief de korte tijd zo gereformeerde en rebelse steden als Antwerpen, Brussel, Brugge en Gent.

Den Briel hield intussen stand als bastion van de geuzen. Dit stadje had zijn historische rol vervuld, niet door zelf in opstand te komen, maar door, na de toevallige en gewelddadige inname, als de klaroenstoot te fungeren waardoor zoveel andere steden in opstand durfden te komen.

Was Den Briel daarmee een keerpunt? Zeker. Maar het had, ik aarzel het hier te zeggen, ook een andere goed verdedigbare Hollandse of Zeeuwse stad kunnen zijn. Het échte keerpunt was het moment waarop Alva besloot tot iedere prijs de Tiende Penning te

willen doorvoeren. Wanneer hij die belastingpolitiek bijtijds had gematigd, was het algemene ongenoegen dat na 1 april zoveel steden in opstand bracht, al voortijdig weggeëbd. Maar dit is napraten. Den Briel was de lont in het kruitvat. Dat we achteraf kunnen vaststellen dat geen van de hoofdrolspelers dit meteen zag, maakt geschiedenis tot zo'n prachtig vak.

Eindnoten

¹ Raymond Fagel & Judith Pollmann, *1572, burgeroorlog in de Nederlanden*. Amsterdam (2022) p. 63.

² Database 'Briefwisseling Willem van Oranje' (<http://resources.huuygens.knaw.nl/wvo>) no. 8017; zie tevens René van Stipriaan, *De zwijger*. Amsterdam (2021) p. 377.

³ Van Stipriaan (2021) p. 378.

⁴ Vgl. P.J. Blok, 'De watergeuzen in Engeland (1568-1572).' In: *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde* 3de reeks deel 9 (1896) p. 226-263 (p. 261).

⁵ Fagel & Pollmann (2022) p. 10-11.

⁶ H.A. Enno van Gelder, 'Een historische vergelijking. De Nederlandse Opstand en de Franse godsdienstoorlogen.' In: *Verslag van de algemeene vergadering der leden van het Historisch Genootschap*, Utrecht, 26 april 1930 p. 21-42; Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*. Amsterdam (1999) p. 19-20, 64; J.J. Woltjer, *Op weg naar tachtig jaar oorlog*. Amsterdam (2011) p. 420; de uitwerking van het concept 'burgeroorlog' blijft in beide gevallen vrij summier. Zie ook Erik Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590*. Amsterdam (2006) p. 22.

⁷ Van Nierop (1999) p. 19; Zie ook Fagel & Pollmann (2022) p. 11-12.

⁸ Fagel & Pollmann (2022) p. 195.

⁹ Vgl. Van Stipriaan (2021) p. 300.

¹⁰ Vgl. Van Stipriaan (2011) p. 339; Fagel & Pollmann (2022) p. 32.

¹¹ Vgl. Van Stipriaan (2021) p. 361 e.v. (o.a. dagboek Jacob van Campene).

¹² Rob. Van Roosbroeck (ed.), *De kroniek van Godevaert van Haecht over de troebelen van 1565 tot 1574 te Antwerpen en elders*. (2 dln.) Antwerpen (1929-1930) II, p. 163.

¹³ Van Roosbroeck (1929-1930) II, p. 164.

¹⁴ Van Roosbroeck (1929-1930) II, p. 165.

¹⁵ Van Roosbroeck (1929-1930) II, p. 167.

¹⁶ Van Roosbroeck (1929-1930) II, p. 168.

¹⁷ Van Roosbroeck (1929-1930) II, p. 175.

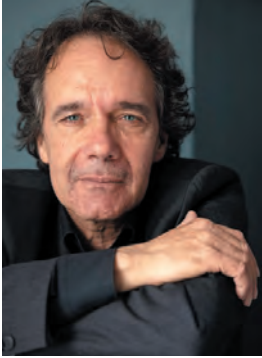
¹⁸ Van Roosbroeck (1929-1930) II, p. 175.

¹⁹ Dit in afwijking van Fagel & Pollmann die vooral ‘verdeeldheid, terreur en burgeroorlog’ zien (Fagel & Pollmann (2022) p. 12 en passim). Terwijl veel droge feiten – ook zoals die door hen zelf worden aangedragen – in een andere richting wijzen. Zie bijvoorbeeld het oordeel van de Spaanse ambassadeur in Frankrijk, Frances de Álava, waar deze spreekt over het ‘juk’ van Alva, waar de Nederlanden onder zuchten (zoals geciteerd in Fagel & Pollmann (2022) p. 33). Deze uitdrukking wordt merkwaardig genoeg door de auteurs gekarakteriseerd als een echo van ‘een beeld dat afkomstig was uit de Nederlandse propagandamachine van Willem van Oranje’. Dat lijkt iets te veel eer voor deze ‘propagandamachine’, alsof de ambassadeur, op dat moment op bezoek in Brussel en Antwerpen, niet zelf tot een dergelijk oordeel zou kunnen komen. Álava gold niet alleen als een van de best ingevoerde diplomaten van zijn tijd, maar ook als een zeer soeverein en getrouw taakuitvoerder van Filips II.

²⁰ Merkwaardig genoeg geven Fagel en Pollmann ook hiervan vele voorbeelden (Fagel & Pollmann (2022) p. 63 e.v.). Zie ook p. 93 voor een algemeen oordeel over de zwakke knieën van Hollandse bestuurders; ‘[...] in de ene na de andere stad bezweken ze voor de gecombineerde druk van kleine geuzenlegertjes aan de poorten en een aantal boze burgers daarbinnen, en kozen de kant van de prins.’

²¹ Van Gelder (1930) p. 26.

Over de auteur

René van Stipriaan

René van Stipriaan is literair-historicus, onderzoeker, presentator en schrijver. Hij schreef onder andere het boek *De zwijger, Het leven van Willem van Oranje*, dat bekroond werd met de Libris Geschiedenis Prijs. Verder werkte René van Stipriaan onder andere aan educatieve tv-uitzendingen; de VPRO documentairereeks *Het verleden van Nederland* en een lange reeks van publicaties, waaronder de gelauwerde biografie van Gerbrand Adriaenszoon Bredero.

Colofon

Beeldmateriaal

Floorerend, Floor Snijders | Rijksmuseum Amsterdam

Ontwerp en productie

AllColour Media, Amber Christen

© 2024 Stichting Eersteling der Vrijheid

ISBN 978-90-832297-5-1

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

